

demos

Jaargang 20
September 2004

ISSN 0169-1473

Een uitgave van het
Nederlands
Interdisciplinair
Demografisch
Instituut

Bulletin
over
Bevolking
en
Samenleving

8

N I D I

inhoud

- 57 **Vergrijzing, krimp en de stille opmars van bevolkingspolitiek**
Demodata
- 61 **Onderwijsachterstand door echtscheiding?**
Demodata
- 62 † **Evert van Imhoff (1959-2004)**

Foto: TU Delft

Vergrijzing, krimp en de stille opmars van bevolkingspolitiek

HARRY VAN DALEN

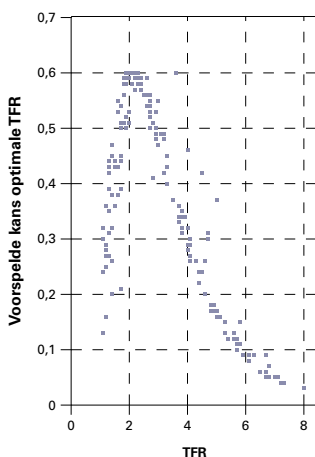
De Europese Unie wordt gekenmerkt door een splitsing der geesten zodra het over bevolkingsbeleid gaat.

De nieuwe lidstaten kennen lage vruchtbaarheidscijfers en bevolkingskrimp en zijn geporteerd van een actief bevolkingsbeleid terwijl in de oude lidstaten men vaak wars is van direct ingrijpen. Langzaam maar zeker beginnen steeds meer regeringen zich echter zorgen te maken over de bevolkingsontwikkeling, doch de onderliggende onderdelen van de groei - geboorten en immigratie - worden verschillend behandeld. Europese regeringen hebben een voorkeur voor inheemse groei.

Bevolkingspolitiek. Zodra het woord valt tuimelen politici, beleidsmakers en academici over elkaar om elkaar te bestrijden. Bevolkingspolitiek beoogt op directe of indirecte wijze - via stimulering van geboorten of migratiestromen - de omvang en structuur van de bevolking te beïnvloeden. In het publieke debat riekt bevolkingspolitiek echter naar eugenetica en het doemdenken dat werd tentoongespreid in het klassieke boek *Der Untergang des Abendlandes* (1922) van Oswald Spengler. Nu de vergrijzing doorzet en steeds duidelijker zichtbaar wordt voor politiek en samenleving en statistische bureaus bevolkingskrimp voorspellen of zelfs registreren is het de vraag of Europese regeringen een actieve bevolkingspolitiek gaan propageren. De voorboden van een bevolkingspolitiek zijn in landen als Italië, Frankrijk en Australië duidelijk zichtbaar. In Australië heeft men per 1 juli 2004 een babybonus ingesteld van \$ 3.000 per kind, waarbij de Australische Minister van Financiën de mensen in het land oproept om hun vaderlandse plicht te doen. "Neem er één voor je man, één voor je vrouw, en één voor het vaderland", zo was zijn boodschap om zijn mede-Australiërs zover te krijgen drie kinderen op de wereld te zetten. Een dergelijk actief pleidooi voor bevolkingsgroei zal men in Nederland niet snel aantreffen. De Minister van Onderwijs is verantwoordelijk voor de 'coördinatie van de behandeling van bevolkingsvraagstukken' en deze neemt net als voorgaande ministers van onderwijs duidelijk afstand van een actieve bevolkingspolitiek. Een dergelijke officiële taakomschrijving strookt echter niet met de regeringspraktijk. Nederland voert bijvoorbeeld een beleid ten aanzien van immigratie en integratie dat vroeg of laat zal worden weerspiegeld in de bevolkingsstructuur. Nu de vergrij-

De vruchtbaarheidscijfers in tal van landen maken regeringen zenuwachtig. Wordt met de lage geboorteaantallen van dit moment het land niet met uitsterven bedreigd? En nog belangrijker: zijn de pensioenen van de toekomst wel te betalen? Regeringen spreken zich vaak niet precies over de vruchtbaarheid uit, maar er valt natuurlijk wel op indirecte wijze achter te komen hoe men denkt over een 'optimaal vruchtbaarheidscijfer'. De gegevens die de bevolkingsafdeling van de Verenigde Naties verzamelt geven voor alle landen in de wereld weer hoe regeringen denken over de vruchtbaarheid in hun land. Is het te hoog, te laag of voldoende? De vruchtbaarheidstoestand van 2003 vormt een mooi spectrum aan waarden om te zien hoe landen de vruchtbaarheid beoordelen. Figuur 1 vormt een zelf bewerkte versie van de verschillende beoordelingen, waarbij op de verticale as de voorspelde kans staat weergegeven dat een regering een bepaalde TFR als 'voldoende' beoordeelt. Men kan in deze figuur op eenvoudige wijze zien dat regeringen een vruchtbaarheid van twee kinderen als optimaal zien. Een regering van zo'n land zal een TFR van twee in 60 procent van de gevallen als voldoende zien. De overige 40 procent vindt ofwel zo'n cijfer te hoog of te laag. Het zal duidelijk zijn dat landen met TFR's kleiner dan twee dit cijfer vaak te laag vinden en groter dan twee te hoog. De kans dat een land met een TFR van vier kinderen dit vruchtbaarheidscijfer als voldoende beschouwt is slechts 30 procent.

Figuur 1. Optimale TFR

zing steeds duidelijker zichtbaar wordt voor beleidsmakers duiken er steeds meer geluiden op om de vergrijzing via meer kinderen of meer immigratie te temperen.

Binnen de landen van de Europese Unie wordt verschillend aangekeken tegen de interactie demografie en politiek. Hier wordt de vraag gesteld hoe binnen de EU over bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek wordt geoordeeld. Heeft de demografische stand van zaken niets te maken met de houding ten aanzien van actief ingrijpen? Of is er juist - gegeven een andere cultuur (denk aan Oost Europa) - een meer interventio-nistische houding?

Europese demografische kerncijfers

Om zicht te krijgen op de interactie tussen demografie en politiek is in tabel 1 de demografische stand van zaken in de EU voor het jaar 2003 weergegeven. De EU is hier samengesteld uit de oude, nieuwe en toekomstige leden. In één oogopslag valt op dat het demografisch profiel van de nieuwe lidstaten aanzienlijk verschilt van dat van de oude EU-15 lidstaten. De bevolkingsgroei is in Oost Europa negatief en het totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR) voor deze landen is bijzonder laag te noemen: de TFR varieert tussen 1,1 en 1,3 kinderen per vrouw, een cijfer dat in het oude Europa alleen door Spanje, Italië en Griekenland wordt geëvenaard. Daarnaast kennen deze landen een gering percentage buitenlanders binnen de landsgrenzen, met uitzondering van Estland, Letland en Litouwen. De vergrijzing in termen van het percentage 60-plussers is vergelijkbaar met de EU-15. Het demografisch profiel van de potentiële EU-kandidaat Turkije is echter totaal verschillend van dat van alle andere EU-lidstaten: de bevolkingsgroei is relatief hoog, de TFR is hoog, het percentage 60-plussers is bijzonder laag en het aantal buitenlanders dat in Turkije verblijft is voor Europese begrippen zeer gering.

Binnen de oude EU-15 zijn echter ook opvallende verschillen het noemen waard, zoals de mate van vergrijzing uitgedrukt in het percentage 60-plussers. In Duitsland, Griekenland en Italië is het percentage 60-plussers het hoogst en gegeven de lage vruchtbaarheidscijfers en instroom van immigranten is er niet veel hoop dat die situatie op korte termijn verandert. Gegeven de gevoeligheid van publieke pensioenen voor de verhouding jongeren/ouderen is het begrijpelijk waarom het pensioenvraagstuk in deze landen zoveel ophef oplevert. Hervormingen grijpen diep in bestaande inkomensverhoudingen in en vaak zijn ouderen voor een groot deel afhankelijk van staatspensioenen.

Meer bevolkingsgroei, dus: meer kinderen?

De EU wordt derhalve gekenmerkt door grote verschillen in demografische karakteristieken. In dat licht is het interessant om te weten of de regeringen van de verschillende landen ook evenzoveel verschillende beleidsstandpunten innemen op het terrein van de bevolkingspolitiek. In tabel 2 (pag. 60) zijn de voorkeuren en beleidsstandpunten op het terrein van bevolkingsgroei, vruchtbaarheid en immigratie ge-

presenteerd. De bron van deze data vormt de Population Policy Data Bank van de Verenigde Naties.

Binnen de oude EU-15 zien we markante verschillen in de wijze waarop vruchtbaarheidsontwikkelingen en bevolkingsgroei worden beoordeeld en aanleiding vormen tot actie.

In de meeste landen wordt de bevolkingsgroei als toereikend beschouwd en vormt deze geen reden tot interventie. Vier landen vinden de groei echter onvoldoende: Griekenland, Oostenrijk, Spanje en Portugal. Deze landen schommelen met hun bevolkingsgroei alle vier rond de nul procent (zie tabel 1). Slechts twee van de vier landen zien een reden om hierover expliciet beleid te formuleren: Spanje en Griekenland.

Op het terrein van de vruchtbaarheid liggen de zaken veel duidelijker. De meeste landen beginnen zich zorgen te maken over het vruchtbaarheidscijfer. Stilzwijgend ligt het optimale vruchtbaarheidscijfer volgens regeringen overal in de wereld nog altijd op twee kinderen (zie kader). Acht van de 15 oude EU-landen vinden het vruchtbaarheidscijfer te laag, hoewel slechts vier van deze landen er beleidsconsequenties aan verbinden: Frankrijk, Griekenland, Luxemburg en Oostenrijk.

Hoe anders liggen de zaken in Oost Europa, waar een bijzondere consensus over bevolkingsontwikkelingen heerst. Zonder uitzondering wordt de bevolkingsgroei in de betrokken landen als te laag beoordeeld en is de heersende mening dat het beleid moet inzetten op een verhoging van de bevolkingsgroei (enige uitzondering op dit punt is Letland). De unanimiteit is nog sterker op het terrein van de vruchtbaarheidsontwikkeling: deze wordt in heel Oost Europa te laag bevonden en wederom maken beleidsmakers zich in de desbetreffende landen sterk voor een verhoging van het kindertal. Om het bijzondere karakter van Turkije te laten zien is het oordeel en het beleid van Turkse instanties in beeld gebracht. Dit beeld is welhaast het spiegelbeeld van de meeste EU-lidstaten. In Turkije wordt de bevolkingsgroei en de vruchtbaarheid als te hoog beoordeeld en wordt ingezet op een verlaging van beide grootheden.

Een open vraag is of landen die zich sterk maken voor een verhoging van het kindertal dit ook omzetten in financiële ondersteuning voor ouders met kinderen. In figuur 2 is de financiële bijdrage van de overheid in het opvoeden van kinderen uitgebeeld (als percentage van het gemiddelde looninkomen) en vergeleken met de financiële situatie van een soortgelijk huishouden zonder kinderen. Vanzelfsprekend leveren fiscale kortingen en de kinderbijslag een extraatje op voor huishoudens met kinderen. Maar de bijdragen weergegeven in figuur 2 omvatten niet alleen fiscale bijdragen (zoals kinderbijslag en aftrek voor kinderopvang), maar ook overheidscompensatie in de kosten die gemoeid gaan met wonen en diensten zoals gezondheidszorg, school en kinderopvang. Niet overal wordt deze extra ondersteuning echter gegeven en moeten gezinnen zelf opdraaien voor de bijkomende kosten die gemoeid gaan met bijvoorbeeld gezondheidszorg voor kinderen. Wanneer rekening wordt gehouden met deze extra kosten dan is de

ondersteuning van de gemeenschap aan gezinnen met kinderen zeker niet overal positief of omvangrijk. Zes landen, waaronder Nederland, hebben een kindonvriendelijk beleid: het opvoeden van kinderen betekent voor ouders in deze landen een inkomensdaling vergeleken met vergelijkbare huishoudens zonder kinderen. Met andere woorden, Nederlanders voelen meer dan bijvoorbeeld mensen in de Scandinavische landen de werkelijke kosten van het opvoeden van kinderen. Voor Nederland is dat op zich niet zo vreemd aangezien we in tabel 1 reeds hebben gezien dat de Nederlandse regering geen reden ziet om een beleid te formuleren op het terrein van bevolkingsgroei of kindertal. Maar voor een land als Griekenland, dat haar beleid inzet op een verhoging van groei en kindertal, is dat wel vreemd. De armlastigheid van de Griekse regering zal hier echter alles mee van doen hebben.

...of meer immigranten?

Over het eerste recept om de vergrijzing een halt toe te roepen – meer kinderen – wordt dus verdeeld gedacht. Het tweede recept is om via immigratie de bevolkingsstructuur van landen jong te houden zodat de verzorgingsstaat met minder pijnlijke belastingverhogingen kan worden gefinancierd. Een dergelijk voorstel klinkt heel redelijk en bij tijd en wijle wordt deze beleidsvariant in regeringskringen behandeld, maar even zo vaak stuit deze op de anti-immigratiestemming in Europese landen. In Duitsland is echter sinds een aantal jaren een versoepeling te bespeuren in de mogelijkheid om immigratie als anti-vergrijzingswapen te gebruiken. Toch is Duitsland niet exemplarisch voor de Europese Unie. Immigratiebeleid is over het algemeen een terrein dat tot veel verdeelde reacties leidt. Ter illustratie: in Duitsland en Engeland wordt het immigratieniveau (waarbij Duitsland vooral oog heeft voor de arbeidsmigratie) als te laag beoordeeld, terwijl in Nederland, Denemarken, Frankrijk, Italië en Portugal dit niveau als te hoog wordt bestempeld. Zodra het op het maken van beleid aankomt is de diversiteit eveneens groot te noemen. In het Verenigd Koninkrijk wordt als enige EU-lidstaat een verhoging als doel gesteld, terwijl het gros van de landen ofwel hun restrictieve beleid handhaven ofwel een verlaging van de immigratiestroom beogen.

Voorkeur voor inheemse groei

De aversie tegen immigranten die men kan bespeuren in tabel 2 maakt echter wel een voorkeur van volksvertegenwoordigers zichtbaar die niet direct kan worden afgeleid uit de publicaties van de Verenigde Naties. Indien de oordelen van regeringen ten aanzien van bevolkingsgroei, vruchtbaarheid en immigratie worden getoetst op hun consistentie dan komt in veel gevallen een voorkeur naar voren die pleit voor een groei van de inheemse bevolking. Om een voorbeeld te geven: Frankrijk vindt de bevolkingsgroei voldoende (zie tabel 2), maar de vruchtbaarheid te laag en de immigratie te hoog. Met andere woorden: Frankrijk wil 'witte groei' en geen gekleurde groei.

Tabel 1. Demografische indicatoren voor de Europese Unie, 2003

	Bevolkingsgroei (%)	% 60 jaar en ouder	Bevolkingsdichtheid (personen per km ²)	TFR	% immigranten
EU-15					
Nederland	0,5	19	395	1,7	9,9
België	0,2	22	338	1,7	8,6
Denemarken	0,2	21	125	1,8	5,7
Duitsland	0,1	24	231	1,4	8,9
Finland	0,2	21	15	1,7	2,6
Frankrijk	0,5	20	109	1,9	10,6
Griekenland	0,1	24	83	1,3	4,9
Ierland	1,1	15	56	1,9	8,1
Italië	-0,1	25	191	1,2	2,8
Luxemburg	1,3	18	175	1,7	37,3
Oostenrijk	0,0	22	97	1,3	9,3
Portugal	0,1	21	109	1,5	2,3
Spanje	0,2	22	81	1,2	3,1
VK	0,3	21	243	1,6	6,9
Zweden	0,1	23	20	1,6	11,2
Toegetreden landen EU					
Cyprus	0,8	16	87	1,9	6,3
Estland	-1,1	22	29	1,2	26,7
Hongarije	-0,5	20	106	1,2	3,0
Letland	-0,9	22	36	1,1	25,8
Litouwen	-0,6	20	53	1,3	9,7
Malta	0,4	18	1.248	1,8	2,2
Polen	-0,1	17	119	1,3	5,4
Slovenië	-0,1	20	98	1,1	2,6
Slowakije	0,1	16	110	1,3	0,6
Tjechië	-0,1	19	130	1,2	2,3
Kandidaat EU-lidstaten					
Bulgarije	-0,8	22	71	1,1	1,2
Kroatië	-0,2	22	78	1,7	9,6
Roemenië	-0,2	19	94	1,3	0,4
Turkije	1,4	8	92	2,4	2,2

Bron: UN, *National Population Policies 2003* (2004).

De aversie tegen immigranten is een bekend verschijnsel in landen als Frankrijk, België, Italië, Nederland en Oostenrijk. Zo vindt 60 procent van de Nederlanders dat het immigratieniveau te hoog is. De conclusie ligt voor de hand om dit als discriminatie of een aversie tegen buitenlanders te bestempelen, maar er zijn twee redelijke verklaringen te geven waarom meer kinderen en meer immigranten verschillend worden beoordeeld.

De eerste verklaring is dat de kosten verbonden aan meer kinderen en die verbonden aan immigranten aanzienlijk kunnen verschillen of als verschillend worden waargenomen, zeker wanneer het de overheidsfinanciën betreft. De kosten van kinderen worden voor een groot deel gedragen door de ouders en niet door de belastingbetaler, terwijl de kosten van integratie van immigranten voor een groot deel door de nationale overheden worden betaald.

Een tweede verklaring waarom regeringen vaak verontrust zijn over de lage vruchtbaarheid valt terug te voeren op de behoefte om de identiteit van een land te waarborgen. Wanneer teveel immigranten de verhoudingen fundamenteel zou-

Figuur 2. Financiële bijdrage in de kosten van kinderen voor een gemiddeld gezin (als percentage van het maandinkomen), 2002

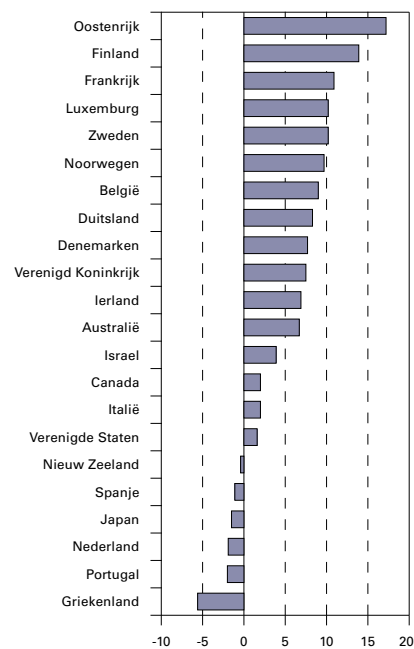

Foto: Wim de Jonge

Tabel 2. Bevolkingspolitiek en houding overheid in Europa, 2003

	Bevolkingsgroei		Vruchtbaarheid		Immigratie	
	Oordeel	Beleid	Oordeel	Beleid	Oordeel	Beleid
EU-15						
Nederland	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Te hoog	Verlagen
België	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Denemarken	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Te hoog	Verlagen
Duitsland	Voldoende	Geen	Te laag	Geen	Te laag	Handhaven
Finland	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Frankrijk	Voldoende	Geen	Te laag	Verhogen	Te hoog	Verlagen
Griekenland	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Ierland	Voldoende	Handhaven	Voldoende	Handhaven	Voldoende	Handhaven
Italië	Voldoende	Geen	Te laag	Geen ^(a)	Te hoog	Verlagen
Luxemburg	Voldoende	Handhaven	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Oostenrijk	Te laag	Geen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Portugal	Te laag	Geen	Te laag	Geen	Te hoog	Verlagen
Spanje	Te laag	Verhogen	Te laag	Geen	Voldoende	Handhaven
VK	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Te laag	Verhogen
Zweden	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Toegetroden landen EU						
Cyprus	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Te hoog	Verlagen
Estland	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Hongarije	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Te hoog	Verlagen
Letland	Te laag	Geen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Litouwen	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Malta	Voldoende	Geen	Voldoende	Geen	Voldoende	Handhaven
Polen	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Slovenië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Slowakije	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Tjechië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen
Kandidaat EU-lidstaten						
Bulgarije	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Handhaven
Kroatië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Roemenië	Te laag	Verhogen	Te laag	Verhogen	Voldoende	Verlagen
Turkije	Te hoog	Verlagen	Te hoog	Verlagen	Te hoog	Verlagen

^(a) Volgens de bronnen van de VN heeft Italië geen beleid t.a.v. het kindertal. Er zijn echter goede redenen om deze kwalificatie te vervangen door een beleid gericht op verhoging van de vruchtbaarheid.

Bron: UN, *National Population Policies 2003* (2004).

den wijzigen dan sterft een land uit, zo is de gedachte. Wie de geschiedenis van de bevolkingspolitiek bekijkt komt dit argument keer op keer tegen. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was men in Britse regeringskringen bezorgd over een vergrijzende en krimpende bevolking en een commissie die in 1949 over het Britse bevolkingsprobleem rapporteerde kwam met de aanbeveling dat de bevolkingsgroei moest worden verhoogd. De politieke macht, invloed en veiligheid van Engeland werd anders op het spel gezet.

De geopolitieke verhoudingen en het in stand houden van een volk spelen blijkbaar een rol in de evaluatie van bevolkingsgroei en dat argument blijft een rol spelen. Zo kon men de volgende woorden optekenen uit de mond van de Franse president Giscard d'Estaing: "een maatschappij die niet langer in staat is om de generaties te vervangen is een gedoemde maatschappij." Later konden dezelfde doemberichten worden gehoord uit de mond van president Mitterand en EU-voorzitter Jacques Delors. In Duitsland stuurde in 1982 een groep van 15 hoogleraren, bekend als de 'Heidelberg cirkel', een manifest de wereld in waarin werd gepleit voor behoud van de Duitse taal, de cultuur en het nationale karakter. Aanleiding waren de lage vruchtbaarheid en de hoge immigratiecijfers in West Duitsland. Maar de geluiden zijn ook van recente datum. Het liberale tijdschrift *The Economist* (24 augustus 2002) ziet de divergerende trends tussen de VS en Europa als een potentieel gevaar met een "jong, vitaal en multicultureel Amerika" aan de ene kant van de oceaan en het "vergrijzende, vervallen en naar binnen gekeerde Europa" aan de andere zijde. *The Economist* trekt vervolgens de conclusie: "De lange termijn logica van de demografie lijkt waarschijnlijk de macht van Amerika verder te verankeren en de transatlantische scheuren te verwijden."

Conclusies

Steeds meer landen binnen de EU werpen een inactieve houding inzake bevolkingspolitiek van zich af. De aanleiding hiervoor is tweërlei: allereerst zet de vergrijzing bestaande sociale zekerheidssystemen onder druk en in de tweede plaats beginnen regeringen van Europese landen zich zorgen te maken over de economische en politieke gevolgen van bevolkingskrimp tezamen met de groeiende immigratiestromen. Hoewel de meeste landen zich afkeren van een expliciete bevolkingspolitiek wordt er onderwijl wel impliciet een bevolkingspolitiek bedreven. Immigratiepolitiek en het subsidiëren van de opvoeding van kinderen zijn vormen van interventie die vroeg of laat hun weerslag vinden in bevolkingsstructuur en -groei.

Van het verhullen van intenties is echter nauwelijks sprake in de nieuwe lidstaten van de EU waar de vruchtbaarheidscijfers van dit moment ook bijzonder laag zijn te noemen. De meeste landen in de wereld prefereren nog altijd een vruchtbaarheidsniveau dat vervanging van de bestaande generaties mogelijk maakt. Die vervanging staat duidelijk op het spel in Oost Europa, hoewel het vermogen om iets aan die toestand te doen weinig kansrijk lijkt. Hele streken

worden ontvolkt of vergrijzen sterk doordat jongeren wegtrekken naar veelbelovende, rijkere regio's of steden. In het oude Europa maken veel landen (vooral de Scandinavische landen, Oostenrijk en Frankrijk) het krijgen van kinderen aantrekkelijk door de opvoeding van kinderen te subsidiëren. Nederland onttrekt zich duidelijk aan die beleidslijn door af te zien van substantiële subsidiëring van de kosten van kinderen. De werkelijke intenties van Europese regeringen komen pas naar boven wanneer men de twee onderdelen van bevolkingsgroei – meer kinderen en meer immigranten – in samenhang ziet en de voorkeuren toetst op hun consistentie. Deze twee onderdelen worden over het algemeen asymmetrisch behandeld. In feite wil men bevolkingsgroei van eigen bodem en geen 'gekleurde' groei en is het beleid daar ook op afgestemd. Daarmee lijkt Europa de woorden van *The Economist* te onderstrepen: "een naar binnengekeerd continent."

REFERENTIES

- Bradshaw, J. en N. Finch (2002), *A comparison of child benefit packages in 22 countries*, Research Report nr. 174, <http://www.dwp.gov.uk/asd/asd5/rrep174.asp>. Leeds: Department for Work and Pensions.
- Dalen, H.P. van (2004), Het Vanessa-complex, *Economisch Statistische Berichten*, 6 augustus 2004, p. 361.
- Dalen, H.P. van en K. Henkens (2004), The rationality behind immigration policy preferences, *De Economist*, te verschijnen.
- Demeny, P. (2003), Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty-first century, *Population and Development Review*, 29, pp. 1-28.
- Half a billion Americans?, Special report Demography and the West. *The Economist*, 24 augustus 2002, pp. 20-22.

Dr. H.P. van Dalen, NIDI, DEN HAAG, EN SEOR, ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

demodata

Het gebruik van specifieke verlofregelingen is zeer bescheiden. Slechts in vijf tot negen procent van de situaties waarin mensen te maken hebben met een onverwachte gebeurtenis of met kortdurende ziekte wordt het daarvoor bedoelde calamiteitenverlof respectievelijk kortdurend zorgverlof opgenomen. Meestal worden vakantie of adv-dagen opgenomen (SCP: Werkt Verlof?).

Onderwijsachterstand door echtscheiding?

TAMAR FISCHER

Conflicten tussen ouders en geldzaken meer van invloed dan echtscheiding zelf

Kinderen van gescheiden ouders doen het minder goed op school dan kinderen van wie de ouders niet gescheiden zijn. Dat verschil wordt maar voor een deel door de scheiding op zich veroorzaakt. In veel gevallen blijken vooral conflicten tussen de ouders en financiële problemen vóór de scheiding debet aan het slechtere resultaat, maar ook financiële problemen van ná de scheiding spelen een rol. Verder maakt het uit hoe oud het kind is op het moment van echtscheiding. De leeftijdsgroep 11-15 jarigen ondervindt het grootste negatieve effect als het om succes op school gaat. Een derde factor van belang in dit verband is de gezinsstructuur na de scheiding. In geval van een stiefouder is de stabiliteit van het stiefgezin en de opleiding van de stiefouder medebepalend voor het schoolsucces.

Het aantal echtscheidingen is de afgelopen decennia sterk gestegen (zie figuur 1). Daardoor is ook het percentage kinderen dat een echtscheiding van de ouders meemaakt sterk toegenomen. Uit CBS-cijfers blijkt dat van de kinderen met ouders die in de jaren vijftig trouwden ongeveer vijf procent een ouderlijke echtscheiding meemaakte. Van de kinderen van wie de ouders in de jaren zeventig trouwden was dat al 17 procent. Kinderen die een ouderlijke echtscheiding hebben meegemaakt verschillen op diverse levensterreinen van kinderen uit gezinnen die nog intact zijn. Uit onderzoek blijkt dat ze bijvoorbeeld vaker gedragsproblemen hebben, minder succesvol zijn op school, vroeger het ouderlijk huis verlaten, minder vaak trouwen en vaker scheiden dan kinderen uit doorsnee intacte gezinnen.

In dit artikel wordt ingegaan op het verschil in schoolsucces. Daarbij is het van belang om zowel naar de situatie vóór de echtscheiding als naar de situatie ná de echtscheiding te kijken.

Foto: Wim de Jonge

Foto: Marcel Minné

demodata

Nederlanders besteedden in 2000 gemiddeld 2,1 uur per week aan vrijwilligerswerk en informele hulp. Voor ouderen van 50-59 jaar was dat 2,4 uur en voor 60-69-jarigen 3,5 uur. In dat jaar was 43 procent van de 50-69-jarigen betrokken bij vrijwilligerswerk, 32 procent bij informele hulp, 25 procent (van de ouderen zonder thuiswonende kinderen) bij de zorg voor kleinkinderen en 37 procent bij politieke activiteiten. Van al het vrijwilligerswerk werd 40 procent door deze ouderen verricht. Van de ouderen verricht 38 procent betaald werk en wel gemiddeld 21 (50-59-jarigen) en zes (60-69-jarigen) uur per week. Als 90 procent van de 50-69-jarigen betaald gaat werken zal dat leiden tot een daling van vrijwilligerswerk en mantelzorg van 3,2 naar 2,3 uur per week. Hun aandeel in het totale vrijwilligerswerk zou dalen van 40 naar 33 procent (Sociaal en Cultureel Planbureau).

Mogelijk ontstaat een deel van het verschil niet door de echtscheiding zelf maar door problemen die allang vóór de echtscheiding in het gezin aanwezig waren, zoals conflicten tussen de ouders en financiële problemen. Ontwikkelingen ná de echtscheiding, zoals de financiële achteruitgang die het gezin meemaakt en een slechte relatie tussen de ouders onderling of tussen de ouders en het kind, kunnen ook een belangrijke oorzaak zijn voor de verschillen tussen kinderen uit intacte gezinnen en kinderen uit echtscheidingsgezinnen.

De resultaten in dit artikel komen voort uit een promotie-onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding voor kinderen in Nederland. Het belangrijkste databestand dat voor dit onderzoek is gebruikt, is de survey Scheiding in Nederland (SIN). Meer informatie over de gebruikte gegevens is te vinden in het kader.

Echtscheiding

Kinderen die vóór hun 15^e verjaardag een echtscheiding van de ouders meemaken blijken aan het einde van hun schoolloopbaan gemiddeld

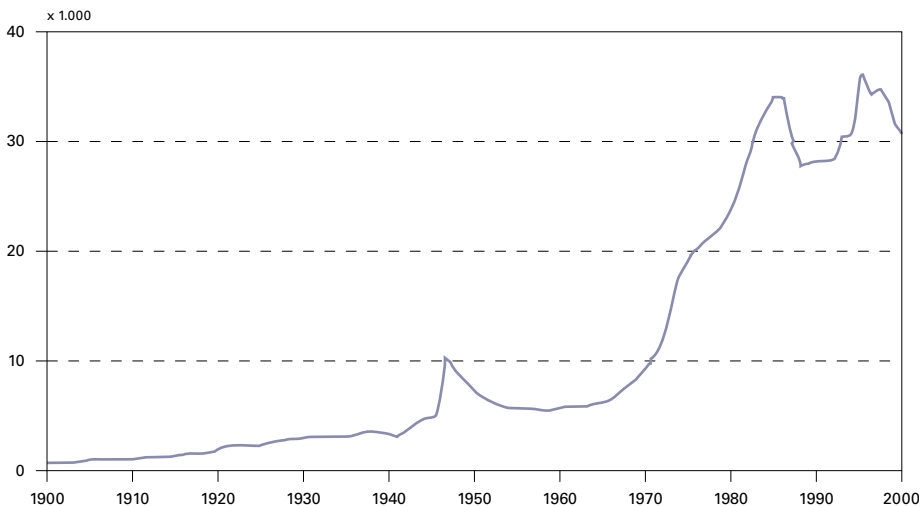
ongeveer een jaar minder onderwijs gevolgd te hebben dan kinderen die op dat moment nog samen met hun twee ouders wonen (zie figuur 2). Dit is een aanzienlijk verschil; het gemiddeld aantal jaren onderwijs vanaf zesjarige leeftijd was in de onderzoekspopulatie ongeveer 13 jaar. In de tweede balk van figuur 2 is te zien dat de sterkte van de samenhang tussen echtscheiding en schoolsucces met ongeveer de helft afneemt wanneer wordt gecorrigeerd voor verschillen in de hoeveelheid conflict tussen de ouders en de economische situatie in het gezin vóór de scheiding. Het verschil tussen kinderen uit intacte gezinnen en kinderen met gescheiden ouders waarbij de ouders uit beide gezinnen evenveel ruzie maakten en evenveel geld te besteden hadden tijdens het huwelijk is dus maar ongeveer zes maanden. De samenhang tussen echtscheiding en schoolsucces wordt nog zwakker wanneer ook rekening wordt gehouden met de economische situatie ná de echtscheiding (derde balk). Wanneer kinderen van gescheiden ouders worden vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen met evenveel huwelijksconflicten en dezelfde economische situatie als in het gezin ná de echtscheiding blijft er nog maar ongeveer éénvijfde van de oorspronkelijke samenhang tussen echtscheiding en schoolsucces overeind (ongeveer twee en een halve maand verschil).

Het verschil in schoolsucces tussen kinderen van gescheiden ouders en kinderen in intacte gezinnen blijkt dus vooral te komen doordat er in gezinnen waar de ouders later gaan scheiden tijdens het huwelijk al meer conflicten tussen de ouders waren. Deze conflicten blijken een grotere negatieve invloed op het schoolsucces van de kinderen te hebben dan de echtscheiding zelf. Daarnaast speelt ook de minder gunstige economische situatie in deze gezinnen na de echtscheiding een rol.

Leeftijd bij echtscheiding

Onderzocht is verder of de negatieve samenhang tussen echtscheiding en schoolsucces afhangt van de leeftijd waarop het kind een echtscheiding meemaakt. In figuur 3 is voor drie leeftijdsgroepen weergegeven hoe deze samenhangen met het uiteindelijk bereikte schoolniveau. Deze figuur geeft de verschillen tussen kinderen uit intacte gezinnen en kinderen met gescheiden ouders weer, waarbij we gezinnen vergelijken met evenveel ouderlijk conflict en een vergelijkbare sociaal-economische situatie tijdens het huwelijk. Een echtscheiding heeft duidelijk het sterkste effect op het schoolsucces van het kind wanneer dat tussen de 11 en 15 jaar oud is op het moment van de echtscheiding. Deze kinderen volgen ruim tien maanden minder onderwijs dan vergelijkbare kinderen die geen echtscheiding meemaken. Kinderen die een echtscheiding meemaken vóórdat ze 11 jaar oud zijn blijken maar twee en een halve maand onderwijsachterstand op te lopen. Kennelijk is niet zozeer de lengte van de periode dat kinderen na de scheiding in een eenouder- of stiefgezin wonen van belang voor het schoolsucces maar eerder het moment in hun schoolloopbaan waarop zij de echtscheiding meema-

Figuur 1. Aantal echtscheidingen, 1900-2000

Bron: Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen, CBS, 2001.

ken. In de periode rond een scheiding hebben kinderen vaak te maken met veel onzekerheid, veranderingen van omgeving en verminderde aandacht van de ouders. Het blijkt dat het voor kinderen vooral problematisch is als zo'n periode samenvalt met het moment dat zij de belangrijke overstap maken van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs.

Echtscheidingen die na de 15^e verjaardag van een kind plaatsvinden blijken geen invloed van betekenis te hebben op het uiteindelijke schoolsucces.

Gezinsstructuur na echtscheiding

Niet alleen de leeftijd waarop de echtscheiding plaatsvindt maar ook de gezinsstructuur waar het kind na een echtscheiding in terecht komt is van belang voor het schoolsucces van kinderen. Een stiefouder kan door inkomsten en materiële luxe in te brengen compensatie bieden voor de verliezen die kinderen na een echtscheiding lijden. Ook kan de aanwezigheid van een tweede ouder zorgen voor betere controle over het kind en meer aandacht en praktische hulp. Er zijn echter ook negatieve aspecten aan een stiefgezin; zo zal het kind de aandacht van de biologische ouder (meestal de moeder) met de stiefouder moeten delen, kan het contact met de uitwonende ouder door de komst van een stiefouder negatief worden beïnvloed en kunnen er nieuwe conflicten in het gezin ontstaan tussen de ouders of tussen het kind en de stiefouder. In figuur 4 is voor kinderen uit drie typen stiefgezinnen en voor kinderen uit eenoudergezinnen waar geen hertrouw heeft plaatsgevonden (stabiele eenoudergezinnen) het schoolsucces vergeleken met dat van kinderen in intacte gezinnen. Met de drie typen stiefgezin wordt onderscheid gemaakt tussen stabiele en instabiele stiefgezinnen. Stabiele stiefgezinnen zijn gezinnen waarbij de stiefouder nog steeds deel uitmaakt van het gezin op het moment dat het kind de leeftijd van 18 jaar heeft bereikt. In instabiele stiefgezinnen zijn de ouder en zijn of haar nieuwe partner opnieuw gescheiden voordat het kind 18 jaar oud is. De stabiele stiefgezinnen zijn vervolgens nog verdeeld in gezinnen met een hoogopgeleide en gezinnen met een laagopgeleide stiefouder. De verwachting is dat stiefouders met een hoge opleiding beter in staat zijn om compensatie te bieden voor de verliezen in het gezin na de eerdere scheiding. Figuur 3 laat de verwachte verschillen zien. Kinderen die na echtscheiding in een stabiel stiefgezin met een laagopgeleide stiefvader leven volgen uiteindelijk ongeveer acht maanden minder onderwijs dan kinderen uit intacte gezinnen. Dat verschil is even groot als het verschil tussen kinderen in intacte gezinnen en kinderen in stabiele eenoudergezinnen. De positieve en negatieve kanten van het stiefgezin zijn hier kennelijk in evenwicht. Kinderen uit stabiele stiefgezinnen met een hoogopgeleide stiefouder blijken geen blijvend negatief effect van de echtscheiding op hun schoolsucces te hebben. Kennelijk wordt in dergelijke stiefgezinnen de negatieve invloed van de echtscheiding op het schoolsucces van kinderen volledig gecompenseerd.

De kinderen uit instabiele stiefgezinnen zijn er duidelijk het slechtst aan toe. Deze kinderen volgen uiteindelijk anderhalf jaar minder onderwijs dan kinderen uit intacte gezinnen. De negatieve effecten van het opnieuw meemaken van een echtscheiding en de daarmee gepaard gaande conflicten zijn dus duidelijk groter dan de positieve effecten van (tijdelijk) meer financiële mogelijkheden en de aanwezigheid van een tweede ouder in het gezin.

Tot slot

Wanneer we het schoolsucces van kinderen uit intacte gezinnen vergelijken met het schoolsucces van kinderen uit echtscheidingsgezinnen met dezelfde hoeveelheid ouderlijk conflict en financiële mogelijkheden tijdens het huwelijk, dan worden slechts kleine verschillen gevonden. Toch is de totale samenhang tussen echtscheiding en het schoolsucces van kinderen aanzienlijk. Om juiste conclusies te kunnen trekken over de gevolgen van echtscheiding voor kinderen is het dus erg belangrijk om rekening te houden met de situatie in het gezin vóór de echtscheiding. Daarnaast blijkt dat de gevolgen van echtscheiding niet voor alle kinderen even groot zijn. Echtscheiding heeft de sterkste negatieve invloed op het schoolsucces als het kind tussen de 11 en 15 jaar oud is op het moment van echtscheiding. Kinderen die na de echtscheiding van hun ouders in een instabiel stiefgezin terechtkomen en later opnieuw een scheiding meemaken lopen meer achterstand op school op dan andere kinderen van gescheiden ouders.

De auteur promoveerde op 10 september aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een proefschrift getiteld *Parental divorce, conflict and resources. The effects on children's behavior problems, socio-economic attainment, and transitions in the demographic career*. (ICS dissertatie Nijmegen).

LITERATUUR:

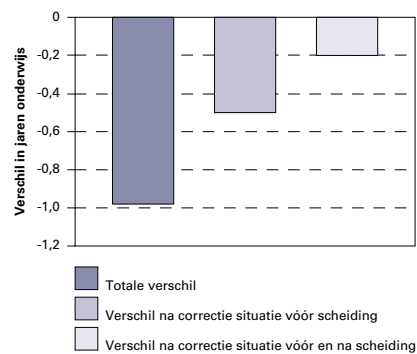
- Latten, J.J. en P.F.E. Cuyvers, (1994), *Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Dr. T.F.C. Fischer, NIDI

HET ONDERZOEK

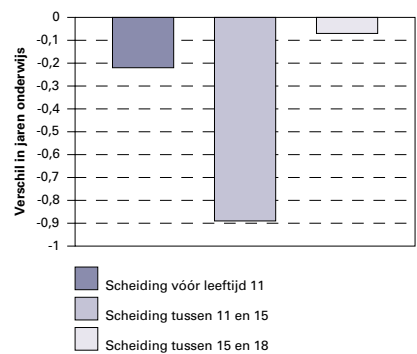
De gebruikte gegevens zijn afkomstig uit het onderzoeksprogramma *Oorzaken en gevolgen van echtscheiding in Nederland sinds de jaren veertig (SIN98)*, uitgevoerd door onderzoekers van de Universiteit Utrecht, de Radboud Universiteit Nijmegen, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Universiteit van Tilburg en het NIDI. In het kader van dit programma zijn in het najaar van 1998 ongeveer 2.400 mensen in de leeftijd van 30 tot 75 jaar mondeling ondervraagd. Op basis van de bevolkingsregisters van 19 gemeenten werden steekproeven getrokken uit de volgende drie demografische groepen: (a) personen in hun eerste huwelijk; (b) gescheiden personen die niet zijn hertrouwd; en (c) gescheiden personen die wel zijn hertrouwd. De scheidingen bestrijken een vrij lange periode: 1949-1998. De analyse heeft betrekking op intacte en echtscheidingsgezinnen waarvan het oudste kind op het moment van het interview ten minste 20 jaar oud was en waarvan het kind na een eventuele scheiding bij de respondent is blijven wonen (N=882).

Figuur 2. Echtscheiding en verschil in schoolsucces bij meemaken van scheiding vóór leeftijd 15

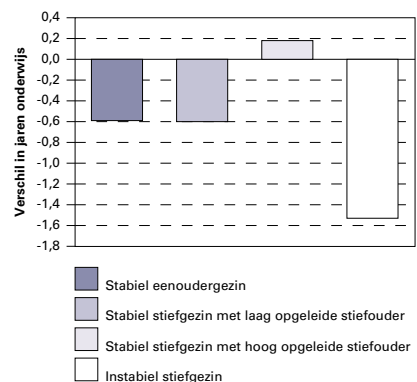
Bron: Survey Scheiding in Nederland, 1998.

Figuur 3. Verschil in schoolsucces na echtscheiding in drie leeftijdscategorieën (na correctie situatie vóór echtscheiding)

Bron: Survey Scheiding in Nederland, 1998.

Figuur 4. Verschil in schoolsucces naar gezinstype (na correctie situatie vóór echtscheiding)

Bron: Survey Scheiding in Nederland, 1998.

† Evert van Imhoff (1959-2004)

Geheel onverwacht overleed op 16 juli 2004 op 44-jarige leeftijd NIDI-onderzoeker en voormalig NIDI-directeur Evert van Imhoff. Met hem verliest het NIDI niet alleen een briljante onderzoeker, maar tevens een geliefd collega en een van zijn meest markante persoonlijkheden. Van Imhoff nam een centrale plaats in binnen het NIDI, maar ook binnen de Nederlandse en Europese demografie. Zijn bijdragen hebben het vakgebied van de demografie een belangrijke stap vooruit gebracht.

Evert van Imhoff kwam na zijn promotie in 1988 naar het NIDI. Hij was afgestudeerd in de economie aan de Universiteit van Amsterdam (cum laude) en gepromoveerd in de economie aan de Erasmus Universiteit (cum laude) op het proefschrift *Optimal economic growth and non-stable population* (promotor: prof. J.M.M. Ritzen). Op dat moment had hij reeds internationale onderzoekservaring (International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg, Oostenrijk), had hij het eerste congres van de European Society for Population Economics mede georganiseerd, en kon hij een indrukwekkende lijst van publicaties overleggen.

Op het NIDI ontwikkelde Van Imhoff zich tot een van 's werelds meest prominente beoefenaars van de mathematische demografie. Na zijn aanstelling verdiepte hij zich in een wetenschappelijk kernprobleem van die tijd: de prognose van een bevolking die is opgebouwd uit deelbevolkingen met verschillend (demografisch) gedrag en met transities tussen die deelbevolkingen. Een complex probleem, dat hij vakkundig en vol enthousiasme 'kraakte'. Hij ontwikkelde een nieuwe methode voor bevolkingsvoortberekening die aanzienlijk meer mogelijkheden bood dan bestaande technieken. Hij bedacht oplossingen voor problemen die ontstaan bij de voortberekening van samenhangende deelbevolkingen. Dat resulteerde onder andere in technieken om interne en externe consistentie te waarborgen en in technieken die het mogelijk maken om bestaande kennis ten aanzien van leeftijdsprofielen van vruchtbaarheid, sterfte, huwelijk, echtscheiding en dergelijke, op doeltreffende wijze mee te nemen in de prognose van de bevolking. Ook besteedde hij aandacht aan het moeilijke probleem van de relatie tussen de periode- en cohortbenadering in demografisch onderzoek. Hij paste zijn inzichten toe op de vraag in hoeverre de zeer lage periodevruchtbaarheid in Europa een uitstel of een afstel van de vruchtbaarheid impliceert.

Van Imhoff was niet alleen briljant in het theoretische werk, maar had ook het zeldzame vermogen om die methodologische vernieuwingen operationeel en voor anderen toegankelijk te maken door aangepaste software te ontwikkelen, zowel voor geavanceerd wetenschappelijk gebruik als voor onderwijs- en voorlichtingsdoelen. In veel landen wordt het door hem ontwikkelde programma *LIPRO* nog altijd gebruikt om prognoses te maken op allerlei terreinen. Ook andere door hem ontwikkelde computerprogramma's (zoals *PROFILE* en *CALCSTAF*) worden veelvuldig gebruikt.

Zijn grote wetenschappelijke vaardigheden zette hij ook in bij de analyse van soms uiterst gevoelige politiek-maatschappelijke vraagstukken. Zijn ramingen van het aantal rechtshabenden op een financiële tegemoetkoming van de regering aan (nabestaanden van) overlevenden van de jodenvervolging in Nederland is hier het meest aansprekende voorbeeld van. Wetenschappelijke zuiverheid verbond hij hier op zorgvuldige wijze aan respect voor de slachtoffers van de Shoah. En passant droeg Van Imhoff ook bij aan de demografische geschiedschrijving en reconstructie van de Joodse bevolkingsgroep, daarmee een NIDI-traditie voortzettend. Een vergelijkbare analyse maakte hij van de groep Indische Nederlanders en degenen die ten tijde van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands Indië verbleven.

De daadkracht van Evert van Imhoff bleef niet beperkt tot onderzoek en ontwikkeling. Ook dienstverlening stond bij hem hoog in het vaandel. Om demografische processen inzichtelijk te maken voor middelbare scholieren ontwikkelde hij het programma *PopTrain*. Met dat programma kunnen scholieren zelf eenvoudig de consequenties van allerlei alternatieve bevolkingsontwikkelingen doorrekenen. Sinds zijn aantreden in 2000 als redacteur van het *European Journal of Population* nam de internationale reputatie (gemeten aan de hand van internationale erkende impactfactoren) van het tijdschrift sterk toe. Van Imhoff was voorts als redacteur verbonden aan het NIDI-tijdschrift *Bevolking en Gezin*.

Het overlijden van Evert van Imhoff laat een grote leegte achter. Het NIDI zal Evert blijvend in inspirerende herinnering houden.

Frans Willekens
DIRECTEUR NIDI

DEMOS verschijnt 10 x per jaar en beoogt de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen. Inlichtingen over toezending van kopij kunnen worden ingewonnen bij de redactie

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen met bronvermelding is toegestaan. Toezending van bewijs-exemplaren wordt op prijs gesteld.

Het NIDI is een instituut van de KNAW dat zich bezighoudt met onderzoek naar ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de bevolking

colofon

Demos	is een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).
Redactie	Harry Bronsema, eindredacteur dr. Harry van Dalen ir. Hanna van Solinge dr. Ernst Spaan
Adres	NIDI/DEMOS Postbus 11650 2502 AR 's-Gravenhage
Telefoon	(070) 356 52 00
E-mail	demos@nidi.nl
Internet	http://www.nidi.nl/public/demos/
Abonnementen	gratis
Basisontwerp	Harmine Louwé
Druk	Drukkerij Repko, Voorburg

Dr. Evert van Imhoff